

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті розглядається розвиток етнологічної думки на Східному Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті української науки. Подільську губернію вивчали різні громадські організації та державні установи імперії, залучивши до обстеження священиків, чиновників різних рангів, краєзнавців-аматорів, а також науковців та військовослужбовців.

Ключові слова: Східне Поділля, історіографія, етнографія, духовна та матеріальна культура.

Східне Поділля на середину ХІХ ст. перебувало у складі Російської імперії і як територіально-адміністративна одиниця входило до Південно-західного краю (що включав у себе Київську, Волинську та Подільську губернії). Закономірно, що весь розвиток регіону відбувався через призму загальноросійських факторів і не супроводжувався прогресивними тенденціями. Російсько-українські відносини, говорячи словами В.Вернадського, зводилися до поступового поглинання і переварювання Росією України як інородного політичного тіла, в ході яких ліквідовувалися основи місцевого культурного життя і переслідувалися етнографічні відмінності¹. Суть державницької політики Росії щодо України влучно охарактеризував Микола І: "Один закон, одна мова, одна віра". Державну підтримку мали лише ті регіональні дослідження, які здійснювалися у руслі росієцентристської схеми. Що ж до Поділля, то посягання на нього поляків, посилення на цій території національного польського руху, яке підтримала й велика частина українського населення, стали однією з причин, що спонукали "офіційну" російську владу до активних дій русифікації. Для досягнення цієї мети було використане комплексне вивчення регіону – офіційне етнографічне обстеження. Ставилась політична мета – на основі досліджень довести (полякам і самим українцям), що Поділля – споконвічна православна, "руська земля", а полонізм та католицизм – нав'язані, чужі елементи, не гармонують з духом "руського народу"². Як справедливо зазначає А.Філінюк, російська історіографія ХІХ ст. не стільки вела пошук істини, скільки обґрунтовувала справедливність приєднання Правобережної України до Росії та мобілізувала минуле для захисту імперії від українського сепаратизму³. Тому розвиток етнологічної думки на Східному Поділлі в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. необхідно розглядати у контексті української науки в цілому та впливу так званого росієцентристського напрямку в етнографічному дослідженні регіону.

Щодо етнографічних досліджень, то на Східному Поділлі росієцентризм вкорінювався двома шляхами: офіційним державницьким (зусиллями органів влади та проімперських наукових кіл), спрямованим на повне "зросійщення" регіону, його історії та духовного життя, та ліберально-демократичним, пов'язаним з діяльністю Російського географічного товариства (далі – РГТ), місцевих подільських інституцій.

За урядовими розпорядженнями здійснювалася велика робота зі створення історико-статистичних (топографічних) описань намісництв та губерній. В перші десятиліття ХІХ ст. було виконано ряд розгорнутих топографічних, статистичних і камеральних описів Подільської губернії. Один з них – "Топографічний і камеральний опис Балтського повіту" (1800 р.)⁴, що містить відомості про населені пункти повіту, їхній національний склад, сільськогосподарські та промислові заняття населення, детальний опис форми поселень і народного житла. Значний інтерес становлять обстеження інших повітів губернії, а також загальний економіко-географічний опис Поділля, складений у 1819 р. подільським губернським землеміром В.Руд-

ницьким⁵. Серед праць цього періоду заслуговує на увагу "Атлас Подільської губернії", складений у 1842 р. подільським цивільним губернатором К.Фліге⁶. "Атлас" містив цінні відомості з історії та культури Східного Поділля. Це було фактично перше санкціоноване царським урядом досить ґрунтовне російське видання, котре разом із започаткованими у 1838 р. "Подільськими губернськими відомостями" (далі – ПГВ) стало поворотною віхою у русифікаторській політиці на Поділлі. Цінним етнографічним джерелом в "Атласі" є малюнки із зображенням людей в українському народному вбранні різних повітів губернії: Балтського, Кам'янецького, Літинського, Могилівського, Ольгопільського, Ямпільського. Разом з короткими відомостями з історії та культури Поділля ці малюнки були пізніше опубліковані в "Журналі Міністерства внутрішніх справ"⁷.

Певну роль в етнографічному дослідженні Поділля відіграла діяльність Генерального штабу царської армії з вивчення губерній Російської імперії. Десятий том "Військово-статистичного огляду Російської імперії" Тверетінова містить відомості про національний склад населення Поділля, етнографічні описи українців, росіян, молдаван, поляків, євреїв, вірмен, греків, мусульман тощо. Найбільш детальну характеристику отримали мова, традиції та звичаї, побут і заняття корінного населення. Автор також спробував зробити опис антропологічного типу та характеру подільського селянина, провівши порівняльну характеристику його з іншими етносами. Цінний в етнографічному плані і статистичний матеріал про стан економіки губернії в 16 таблицях. Тут, зокрема, міститься інформація про кількість ремісників, перелік та поширення по повітах ремісничих професій⁸.

У цьому зв'язку слід також виокремити статтю Л.Марчинського "Відомості про Подільську губернію"(1836 р.)⁹, довідник С.Гагаріна "Загальний географічний і статистичний словник" (1843 р.)¹⁰, працю К.Арсеньєва "Статистичні нариси Росії" (1848 р.)¹¹, збірник документів і матеріалів "Міські поселення в Російській імперії" (1860 р.), у першому та четвертому томах якого містяться відомості про міста і містечка Поділля¹², геологічну розвідку М.Барбот де Марні "Звіт про поїздку в Галичину, Волинь і Подолію в 1865 р."¹³, описи губернського міста Кам'янця-Подільського О.Сементовського та Н.Островерхова¹⁴, спостереження подорожуючих "Поділля. Записки подорожуючого" (1866) і К.М. (Мельник) "Шляхові нариси Поділля" (1884)¹⁵. Узагальнюючу роботу здійснив М.Стопнянський "Дев'ять губерній Західно-Руського краю в топографічному, географічному, статистичному й історичному відношеннях" (1866)¹⁶. За дорученням Петербурзької Академії наук до 100-річчя возз'єднання Поділля з іншими українськими землями в складі російської держави було видане фундаментальне дослідження "Поділля. Історичний опис" (1891)¹⁷. Видавцем праці був колишній Подільський губернатор П.Батюшков, а підготували його професор Київської духовної академії М.Петров та петербурзький історик М.Городецький. Вони здійснили подорож по західних губерніях, зокрема й Поділля, "щоб зібрати деякий матеріал відносно пам'яток старовини", на основі якого й була написана вищезгадана монографія¹⁸. П.Батюшковим та його школою були також видані й інші праці, які стосувалися подільського населення, його релігійних сповідань тощо¹⁹. Вийшла праця "Подільська губернія"²⁰, частина перша V тому: "Малоросія, Поділля і Волинь" із серії "Живописна Росія"²¹. Слід відзначити розвідку І.Швенцона "Опис Літинського повіту Подільської губернії" (1901)²², ряд статистичних досліджень О.Саченко²³ і графа Д.Гейдена²⁴, "Статистичний довідник по Півдню Росії" (1910)²⁵ та багато інших. У цих працях поряд з описами духовної культури знаходимо й характеристику господарської діяльності подільського населення.

Вагомим чинником у розгортанні фольклорно-етнографічних досліджень Поділля стала офіційна політика державної влади, спрямована на всебічне вивчення регіону, яке розпочалося з середини XIX ст. місцевими краєзнавцями. За розпорядженням царського уряду на Поділлі була розгорнута підготовка історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів, звітів. Для цього на Поділлі, як і в інших регіонах держави, при канцеляріях губернського правління було створено статистичний комітет, який 20 березня 1863 р. на своєму засіданні затвердив програму обстежень губернії²⁶, розроблену секретарем комітету Якса-Биковським. Вона складалася з семи частин і охоплювала розвиток життєвих питань Подільської губернії. Статистичний комітет через пресу звернувся до громадськості включитися в роботу з вивчення губернії, допомогти налагодити систематичне і планомірне її обстеження. В другій половині XIX ст. Подільський губернський статистичний комітет вирізнявся активністю

з етнографічного вивчення краю. Значну роль у етнографічному вивченні Поділля відіграли члени губернського статистичного комітету Й.Ролле, В.Гульдман, М.Яворовський та інші місцеві науковці. У 60-ті роки XIX ст. їхніми зусиллями ця офіційна установа розпочала займатися краєзнавчими та етнографічними дослідженнями і публікацією їх результатів. Значним успіхом стала співпраця губернського і єпархіального комітетів під наставництвом Й.Ролле і М.Яворовського (як упорядників збірника та авторів передмови до нього) з підготовки і видання документального капітального збірника "Матеріали для історії Подільської губернії 1792 – 1796 рр."²⁷. Ця праця належить до вагомих здобутків в галузі не тільки археографії, а й етнографії. Вона документально розповіла про приєднання Поділля до Російської імперії, становлення тут губернії, православної єпархії, вплив нової влади на місцеве звичаєве право, співжиття нових, привнесених російською церквою звичаїв та місцевих традицій подолян. Особливо відчутно зросло значення губстаткомітету в регіональних дослідженнях, коли його відповідальним секретарем з 1886 р. став відомий подільський історик, краєзнавець, статист В.Гульдман²⁸. Він започаткував видання щорічного "Огляду Подільської губернії", яке за 1884 – 1913 рр. склало 25 об'ємних книг, що увібрали в собі огляди всіх сторін життя подолян (демографія, сільське господарство, промисловість, торгівля, освіта, культура, медицина, податки тощо) й стали унікальним джерелом для дослідників²⁹. В.Гульдман опублікував важливі також в етнографічному плані капітальні монографії "Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису" (1889), "Населенні місця Подільської губернії" (1893)³⁰.

Грунтовні дослідження губстаткомітету в галузі матеріальної культури подолян пов'язані з його членом Й.Ролле. В своїх "Гігієнічних нарисах Подільської губернії" він охопив широку тематику з етнографії, економіки, статистики, народної медицини³¹. Автор подає статистичні дані про ремесла, фабричне та заводське виробництво в губернії, але сам вказує на їх неточність, оскільки посилається на дані лише міського ремісництва, не взявши до уваги селян-ремісників, яких (за словами ж автора) – є найбільше, бо кожен "сам собі і кравець, і швець, і чоботар, і тесля"³². Як лікар Й.Ролле гостро пише про найбільше зло ремісника – пияцтво – "коваль він добрий, а п'яниця ще краший", а також піднімає тему професійних хвороб ремісників. Й.Ролле торкається також теми торгівлі подолян, зокрема ярмарків, та породженого ними, на думку автора, невід'ємного атрибуту – пияцтва ("напився як на ярмарку"). В праці автор подає й етнодемографічні дані про кількість населення, співвідношення народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень. Особливо гостро тут постає проблема зростання кількості незаконно народжуваних дітей (особливо в містах), шкідливого впливу на здоров'я матерів та дітей народного акушерства (діяльності баб-повитух)³³.

Губстаткомітетом активно здійснювалася видавнича діяльність, яка підтримувалася офіційною владою. За час свого існування він видав: 37 щорічних "Оглядів Подільської губернії" (1871 – 1873, 1879 – 1912 рр.), "Труди Подільського губернського статистичного комітету", "Звіти Подільського губернського статистичного комітету" (1862 – 1918), "Статистичні відомості Подільської губернії" (за 1862, 1863, 1864 рр.), три випуски "Збірника відомостей про Подільську губернію" (1880, 1882, 1884 рр.), збірники документів та розпоряджень царського уряду стосовно губернії, "Атласи", "Адрес-календарі", "Путівники-довідники", "Пам'ятні книжки", огляди господарств окремих маєтків тощо³⁴. Губстаткомітет широко використовував і періодичні видання, що з'явилися в Україні в останній чверті XVIII ст. (на 150 років пізніше, ніж у Західній Європі) і склали вагомий внесок у вивчення місцевої історії, її популяризацію. Так, в 1838 р. на виконання царського наказу почали виходити офіційні урядові газети "Подільські губернські відомості". Вони склалися з двох частин: офіційної, де друкувалися постанови й розпорядження органів влади, і неофіційної – з подіями місцевого життя, матеріалами з археології, історії, етнографії, літератури, економіки, географії, а також програми для збирання етнографічних матеріалів. "Подільські губернські відомості" щороку здійснювали випуск статистичних матеріалів за чітко продуманою схемою, яка відображала стан розвитку в губернії. Ці друковані органи проіснували до 1917 р., в окремих випадках – до 1918 – 1919 рр., піддавалися жорсткій цензурі і видавалися російською мовою.

Заслуга губернських установ, на думку етнологів Л.Мельничук³⁵, полягає, насамперед, у здійсненні першої спроби комплексного обстеження господарської діяльності населення Поділля. Воно було проведене губернською владою в 1871 р. за розпорядженням Цент-

рального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з підготовкою до Політехнічної виставки в Москві. Необхідно було зібрати різнобічні відомості про заняття місцевих жителів за запропонованою комітетом досить деталізованою інструкцією. Губернська влада залучила до проведення обстеження широке коло установ та посадових осіб. Зібраний фактичний матеріал зі всіх повітів губернії друкувався протягом 1872 – 1873 рр. в "Подільських губернських відомостях", а у 1873 р. був опублікований окремою книгою "Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному і господарському відношеннях"³⁶.

Зауважимо, що поступовий відхід від діяльності Подільського губстаткомітету місцевих науковців, таких як Й.Ролле, В.Гульдмана, М.Яворовського та інших призвів на початку ХХ ст. до перетворення його знову в суто чиновницько-бюрократичну установу, яка перестала бути важливим осередком народознавства.

Безперечно, отримані і опубліковані історико-статистичні та географічні описи населених місць Поділля нерівнозначні за змістом і є, в основному, продуктом соціального замовлення офіційної влади. Науковці по-різному оцінювали вплив росієцентризму на розвиток української етнології. Так, М.Грушевський період від 1847 р. до 1861 р. (тобто від часу закриття Кирило-Мефодіївського братства і до початку видавництва журналу "Основа") називає застійним і непродуктивним для української етнографії³⁷. В своїй праці М.Грушевський не згадує про роботу російських наукових центрів та діяльність Комісії для опису губерній Київського навчального округу. Російський етнограф О.Піпін стверджує, що цей період був продовженням розрізнених досліджень окремих етнографів-аматорів, інтереси яких не виходили за межі місцевого краєзнавства³⁸. Не можна не погодитися з думкою вищезгаданих науковців, але, водночас, вважаю, що для розвитку етнології на Поділлі важливе значення мала діяльність Російського географічного товариства (далі - РГТ), яке можна вважати першим організуючим центром українських етнографів в цілому. Завдяки діяльності товариства, пов'язаній з розробкою методики збирацької роботи та проведенням наукових експедицій, в середині ХІХ ст. вдалося провести комплексну збирацьку роботу серед різних прошарків населення України³⁹, зокрема на Поділлі.

У 1847 р. етнографічним відділом РГТ була розроблена програма, яка складалася зі вступу і шести розділів. За змістом ця програма була схожа з програмою Ф.Туманського⁴⁰ і охоплювала всі сторони народної культури і побуту: приділялася увага мові та говіркам, зовнішньому вигляду та характеру людей; поряд з духовною культурою відводилося значне місце вивченню матеріальної культури. Дещо в доповненому і допрацьованому вигляді в 1848 р. програма була розіслана й по Поділлу. Завдяки етнографічній програмі у губернії вдалося виявити широкий місцевий актив. Поряд з досвідченими етнографами в роботу включилися десятки нових дослідників. З різних відомчих закладів в РГТ надходили списки вчителів, священників, чиновників, які отримали програми і виявили бажання займатися збирацькою роботою. Надходили також листи до РГТ особисто від кореспондентів з проханнями вислати програму чи друківані видання товариства. Так, наприклад, з неодноразовими проханнями про висилку "Записок РГО", "Вестника РГО" зверталися в товариство К.М.Семетовський та Л.Г.Петрусевич з Брацлава Подільської губернії⁴¹.

У 1852 – 1853 рр. відділ етнографії РГТ здійснив перевидання доповненої і деталізованої програми. Позитивним моментом стало й те, що програма РГТ друкувалася в подільських губернських⁴² та єпархіальних відомостях⁴³, що сприяло організованій систематичній збирацькій роботі, в яку включилися сотні людей різних прошарків тогочасного українського суспільства. Її публікації заставили й заможні верстви населення, зокрема й поміщиків, звернутись до опису селянського життя і збору етнографічних матеріалів для редакцій місцевих газет.

До кінця 50-х рр. ХІХ ст. з України було надіслано більше 150 рукописів. З них велика частина надходила з Поділля. Як видно зі статистичного аналізу надісланих відповідей на програму, авторами більше половини статей були священники. Активними кореспондентами були представники низової інтелігенції того часу: вчителі, чиновники, семінаристи, лікарі, міщани, купці тощо⁴⁴. Багато з місцевих етнографів-аматорів неодноразово надсилали до РГТ етнографічні матеріали, і, ставши постійними кореспондентами, як подоляни А.Димінський, М.Орловський, М.Грейм, А.Кисилевич, В.Шевич та інші, залишили помітний слід в етнографічному вивченні Поділля.

За якістю рукописи, надіслані до РГТ з Поділля були різними. Одні містили відповіді на один чи кілька пунктів або розділів програми, що стосувалися окремих питань побуту, занять, звичаїв, обрядів, фольклору тощо. Інші ж (здебільшого відповіді на друге перевидання програми), – це комплексні дослідження культури й побуту окремих сіл чи цілих повітів. Переважну більшість надісланих матеріалів з Поділля складає духовна культура, а саме: описи родинно-побутових обрядів, звичаїв; зібрання казок, прислів'їв, приказок, пісень, вірувань подолян. Аналіз рукописів також вказує на чітке виконання авторами методичних рекомендацій до програми: зібрані матеріали були паспортизовані, зберігалася мова інформатора, детально розписувалися всі дані, що стосувалися того чи іншого етнографічного опису, що підвищило цінність зібраних матеріалів. На жаль, не всі матеріали об'єктивно висвітлювали життя й побут народу. В рукописах авторів, які належали до різних верств населення, знайшли відображення, насамперед, їхні соціальні, політичні та релігійні інтереси, а це відбилося на підборі та аналізі матеріалу. Об'єктивнішими були дослідження, надіслані в РГТ вчителями, священиками, дрібними чиновниками, які притримувалися ліберальних поглядів.

Зібрані матеріали, як зазначає Д.Зеленін, стали основою для складення багатьох збірників і праць з української етнології, але, на жаль, основна частина отриманого етнографічного матеріалу з Поділля, що стосувалася житла, одягу, господарського побуту, взагалі залишалася поза увагою дослідників, не була опублікована і зберігалася в архіві РГТ. Всього з Поділля протягом 1848 – 1896 рр. надійшло 36 одиниць рукописів⁴⁵. Серед них особливої уваги заслуговують дослідження А.Людкевича "Малорусская свадьба с ее обрядами и песнями у крестьян Летичевского уезда", О.Смеричинського "Географические и этнографические сведения о южной части Балтского уезда и жителях оной молдаванах", А.Димінського "Описание Каменецкого и Проскуровского уездов Подольской губернии", "Подольские малороссийские семейные и любовные песни". Ці матеріали вперше дали системні й комплексні уявлення про різні аспекти традиційної культури подільського населення: духовної (особливості мови, характеру, народних знань і повір'їв, звичаїв, обрядів, побуту, фольклору), а також матеріальної культури (поселення, житло, народний одяг, їжа, домашнє начиння, засоби пересування, особливості господарських занять, знаряддя праці). Велику кількість казок, оповідань, різних етнографічних нарисів надіслав А.Димінський. Архів РГТ містить також етнографічні розвідки М.Орловського з історико-статистичними описами майже всіх міст і містечок Поділля, А.Кисилевича з етнографічними відомостями про Гайсинський повіт, В.Шевича з замітками про Кам'янець-Подільський.

Кращі матеріали, що надходили в товариство, друкувалися у виданнях РГТ. В журналі "Етнографічний збірник"⁴⁶ були опубліковані роботи В.Мартинівського "Черты нравов молдаван бывшего пятого округа Подольского военного поселения", А.Димінського "Суеверные обряды при постройке дома в Каменец-Подольской губернии"⁴⁷ тощо. У "Віснику РГТ" з'явилася стаття М.Михневича "Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии"⁴⁸ та Афанасьєва-Чужбинського "Быт малорусского крестьянина"⁴⁹, в "Трудах вільного економічного товариства" – стаття М.Пальшау "Об употреблении леса в Каменецком уезде Подольской губернии"⁵⁰, яка також була опублікована і в подільських часописах. Замітки про народний одяг із "Атласа" генерал-губернатора К.Флиге друкувалися в "Журналі міністерства внутрішніх справ", описи весільних, родинних та поховальних звичаїв Подільської губернії Є.Казимира – в "Етнографічному огляді", весільні обряди і пісні з м. Макове Кам'янецького повіту Ф.Рибського та весільні обряди з Ольгопільського повіту М.Дучинського – в "Живій старині"⁵¹; загальні роботи про характерні риси подільської орнаментики Ф.Вовка, Е.Доливо, Т.Кибальчича – в "Трудах третього археологічного з'їзду" та окремими монографіями, виданими в Києві, Берліні⁵²; матеріали обстеження господарського побуту Подільської губернії В.Бусса – в "Російському сільському господарстві", садівництва Ф.Мисевича, бджільництва А.Свидницького – в "Трудах вільного економічного товариства", обстеження кустарів губернії, подільські легенди, перекази та пісні Т.Вержбицького – в "Етнографічному огляді"⁵³.

З 1847 р. і протягом 1850 – 60-х рр. етнографічні матеріали надходили не лише в товариство, почалася більш регулярна їх публікація в місцевих подільських часописах. Так, відповідями на програми РГТ, що друкувалися в місцевих періодичних виданнях є стаття Н.Данильченка "Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные

в Литинском уезде" ("ПГВ"), яка також вийшла окремим виданням. Відповіді на програми РГТ друкувалися також в "Київському кур'єрі", "Київському телеграфі", журналі "Друг народу".

Як бачимо, Подільську губернію вивчали різні громадські організації та державні установи імперії, залучивши до обстеження широкі кола священиків, чиновників різних рангів, краєзнавців-аматорів, а також науковців та військовослужбовців. Здійснювалася активна видавнича діяльність. Протягом всього XIX ст. "описання" губерній, епархій та інших територіальних одиниць виконували важливу науково-інформаційну функцію, закладаючи фундамент для багатьох наук, зокрема й етнології. Втім, всі ці заходи російська влада проводила виключно з метою асиміляції українського народу. Нагальною потребою в таких умовах стало створення в Україні етнографічної установи, яка б об'єднала зусилля окремих дослідників-етнографів, і разом з тим легалізувала б їх діяльність у вивченні культури й побуту українського народу. На жаль, в умовах миколаївської реакції, прагнення вчених і етнографів-аматорів до об'єднання не тільки не знаходило підтримки з боку царського самодержавства, а й зустрічало опір та протидію.

¹ Вернадський В. Українське питання і російське суспільство // Науковий світ. – 1998. – № 4. – С. 9.

² Павлович А. Известие о комитете, учрежденном при Подольской духовной семинарии для церковно-исторического и статистического описания Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. (далі – ПЕВ). – 1886. – № 2. – С. 61.

³ Філінюк А.Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII – XIX століть у сучасній історичній літературі // Українська історіографія на рубежі століть: Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. у-ту. Історичні науки. – Т. 7 (9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 269.

⁴ Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (Історико-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 р.) // Історико-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 198 – 202.

⁵ Карачківський М. Опис Поділля з 1819 р. В. Рудницького: (До історії Поділля початку XIX в.) // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – К., 1929. – Т. 2. – С. 96, 99 – 111.

⁶ Журнал Министерства внутренних дел. – 1843. – Ч. 2. – С. 311 – 353; // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. 39. – Ч. 6. – 1843. – С. 340.

⁷ Жители Балтского уезда Подольской губернии. Русские и молдаване // Журнал Министерства внутренних дел. Ч. I. (приложение). – 1853; Ч. II. – № 10. – С. 52; Жители Каменецкого уезда Подольской губернии. Казацкие девки, простая женщина, крестьянки католички // Там само. Ч. 13. – 1855. – С. 10 та ін.

⁸ Тверетинев. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. – Ч. 2. – СПб., 1849. – С. 75 – 77, 153 – 159.

⁹ Марчинский Л. Сведения о Подольской губернии // Журнал Министерства внутренних дел. – 1836. – Т. XXII. – С. 166 – 183.

¹⁰ Гагарин С.П. Всеобщий географический и статистический словарь. Ч. 3. – М., 1843. – С. 171 – 397.

¹¹ Арсеньев К. Статистические очерки России. – СПб., 1848. – С. 132 – 311.

¹² Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1860.

¹³ Барбот де Марни Н. Отчет по поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 г. – СПб., 1866. – 62 с.

¹⁴ Островерхов Н.Л. Каменец-Подольский. (История и экономика города). – К., 1882. – 37 с.

¹⁵ Подоль. Записки проезжего. – К., 1866. – 115 с.; К.М. Путевые очерки Подолии // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – № 5. – С. 1 – 32; № 7. – С. 359 – 391; № 9. – С. 53 – 81; № 10. – С. 254 – 387 та ін.

¹⁶ Столпнянский М. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866.

¹⁷ Подолия: Историческое описание. – СПб., 1891. – 264 с.

¹⁸ Вінюкова В.М. Історичний опис "Поділля" (1891 р.) // Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 68 – 69.

- ¹⁹ Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. – СПб. – Изд. 1. – 1863.; Изд. 2. – 1865.; Памятники русской старины в западных губерниях. – Т. 1 – 8. – СПб., 1865 – 1886.
- ²⁰ Подольская губерния // Народы России. Живописный альбом в 3-х вып. Вып. 1. – СПб., 1878. – С. 41 – 75.
- ²¹ Малороссия, Подолия и Волынь // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении под общей редакцией П.П. Семенова, вице-председателя импер. Русского географического общества. Т. V. – Ч. I. – СПб. – М., 1891. – 332 с.
- ²² Швенцон И. Описание Литинского уезда Подольской губернии. – СПб., 1901. – 157 с.
- ²³ Саченко О. Статистический очерк Подолии // Православная Подолия. – 1906. – № 2. – С. 114 – 124; № 4. – С. 221 – 230; № 6. – С. 474 – 483, 515 – 525.
- ²⁴ Гейден Д.Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных. – Немиров, 1906. – 20 с.; його ж. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905 – 1910 гг. – К., 1910. – 45 с.
- ²⁵ Справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – 75 с.
- ²⁶ Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 1.
- ²⁷ Материалы для истории Подольской губернии 1792 – 1796 гг. / И.И.Ролле, Н.И.Яворовский. – Каменец-Подольск, 1885. – 495 с.
- ²⁸ Баженов Л.В. Видатний дослідник Поділля В.К.Гульдман // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали. Всеукр. наук. конф. – К., 1997. – С. 235 – 237.
- ²⁹ Обзоры Подольской губернии (Приложение к отчетам Подольского губернатора). – [Каменец-Подольск]: Под. губ. стат. комитет, 1889 – 1893. – Кн. 1 – 13.
- ³⁰ Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольск, 1889. – 514 с.; його ж. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.
- ³¹ Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 1 – 64.
- ³² Там само. – С. 41.
- ³³ Там само. – С. 25.
- ³⁴ Труды Подольского губернского статистического. – Каменец-Подольский, 1869. – 50 с.; Отчеты Подольского губернского статистического. – Каменец-Подольский, 1862 – 1912 гг.; Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольск, 1865. – 67 с. та ін.
- ³⁵ Мельничук Л.С. Гончарство Вінниччини: минуле і сьогодення // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 86.
- ³⁶ Инструкция Центрального Статистического Комитета Губернским Статистическим Комитетам по предмету содействия Московской Политехнической выставке // Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. – Каменец-Подольск, 1873. – С. 1 – 9.
- ³⁷ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов краеведения. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 22.
- ³⁸ Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т. 3: Этнография малорусская. СПб., 1891. – С. I – VIII.
- ³⁹ Горленко В.Ф. З україно-російських взаємозв'язків у галузі етнографічної науки середини XIX ст. // НТЕ. – 1958. – № 3. – С. 82 – 83.
- ⁴⁰ "Отчет РГО за 1848", "Записки РГО" – Т. 4. – 1850. – С. 307.; передмова до "Этнографического сборника" – Т. 1. – 1848. – С. 6.
- ⁴¹ Горленко В.Ф. Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX века // СЭ. – 1957. – № 4. – С. 131.
- ⁴² Программа для собирания образцов народного языка и словесности // Подольские губернские ведомости (далі – ПГВ). – № 17 (приложение). – 1852.

- ⁴³ Программа для собирания народных юридических обычаев // ПЕВ. – 1867. – № 14. – С. 181 – 185; № 16. – С. 211 – 220; № 18. – С. 243 – 260; Ефименко П. О приглашении духовенства подольской епархии к собиранию этнографических сведений по Подольской губернии: Программа для собирания сведений о народных суевериях и поверьях в Южной России // ПЕВ. – 1867. – № 14. – С. 169 – 181; 1869. – № 18. – С. 283 – 293.
- ⁴⁴ Косвен М.О. 100-летний юбилей русской этнографической прессы // СЭ. – 1953. – № 4. – С. 63.
- ⁴⁵ Зеленин Д.К. Описание рукописей Ученого архива РГО. – Вып. 3. – Пг., 1916. – С. 1064 – 1295.
- ⁴⁶ Этнографический сборник. Т. 1. – СПб., 1853.
- ⁴⁷ Там само. Т. 5. – СПб., 1862. – С. 49 – 53; Т. 6. – 1864. – С. 7 – 8.
- ⁴⁸ Вестник РГО. Кн. 6. Отд. 6. – СПб., 1852. – С. 23 – 40.
- ⁴⁹ Там само. Кн. 13. Отд. 2. – СПб., 1855. – С. 129 – 156.
- ⁵⁰ Труды Вольного экономического общества. Т. 3. – 1854. – Август. – С. 128 – 144.
- ⁵¹ Зеленин Д.К. Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России 1700 – 1910 гг. // Труды комиссии по составлению этнографической карты России. Т. XL. – Вып. 1. – СПб., – 1913. – С. 242, 522, 523.
- ⁵² Там само. – С. 298.
- ⁵³ Там само. – С. 350, 522, 523; Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору [Матеріали до історії української етнології]. – К., 1930. – С. 408.

В статье рассматривается развитие этнографии на Восточном Подолье во второй половине XIX – начале XX в. Подольскую губернию изучали различные общественные организации и государственные учреждения империи, привлекая к исследованию священников, чиновников разных рангов, краеведов, ученых и военнослужащих.

Ключевые слова: Восточное Подолье, историография, этнография, духовная и материальная культура.

The article deals with the development of ethnography in Eastern Podillya in the second half of XIX – beginning of XX century. Different public organizations and empire state institutions explored Podillya province with the help of priests, clerks of different ranks, regional ethnographers-amateurs, scientists and servicemen.

Key words: the Eastern Podillya, historiography, ethnography, spiritual and material culture.